

İBRAHİM İŞHAKOViÇ HALFIN'İN RUSLARA YABANCI DİL OLARAK TATAR TÜRKÇESİ ÖĞRETİMİNDEKİ ROLÜ*

Arif AKBAŞ**

Öz: Kazan Üniversitesi, 1804 yılında İmparator I. Aleksandr'ın bir kararnamesi ile kurulmuştur. Kuruluşunun ilk günlerinden itibaren üniversitede Doğu halklarının tarihinin ve kültürünün incelenmesine büyük önem verilmiştir. Bu durum ise çeşitli Türkçe lehçeleri konuşan Türkistan halklarının (Kazak, Kırgız, Türkmen, Azeri, Özbek, Başkurt, Bulgar vb.) Rus İmparatorluğunca yürütülen dil çalışmaları (bir araç olarak) ve şarkiyatçılık ile modernleşmesine ya da Batılılaşmasına yol açmıştır. Anadolu Türklüğü, Fransa ve Avrupa üzerinden modernleşirken Orta Asya Türklüğü, Rusya üzerinden kültürel ve reformist bir değişime uğramıştır. Tatarlar, ilk başlarda tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi Arap alfabesini kullanmaktaydılar. Bu alfabe yerine Ruslar, daha sonra "Kiril alfabesi"ni getirmişlerdir.

Bu makalede Rusya'da yabancı dil olarak Tatar Türkçesinin öğretilmesi tarihinde önemli bir sayfa olan ve Kazan Üniversitesi tarafından basılan İbrahim İshakoviç Halfin'in *Azbuka i grammatika Tatarskogo yazyka, s pravilami arabskogo chteniya* [Arap Harflerini Okuma Usulüyle Tatar Dilinin Alfabesi ve Grameri] kitabı tanıtılacak ve yorumlanacaktır.

İbrahim Halfin'in kitabı aslında 52 sayfadan oluşan, Rusça-Tatarca temel dilbilgisi/ gramer bilgiler ile kolaydan zora doğru giden metinleri içeren, bu metinleri pratik bir şekilde okumayı ve anlamayı öğreten bir kılavuzdur. Kitabın ilk baskısı, 1809 yılında Kazan Üniversitesi matbaasında yapılmıştır. Kitap, 1996 yılında Moskova Üniversitesi yayınları tarafından tekrar basılmıştır. İbrahim Bey, dedesi Sait Halfin'in 1778'de Moskova Üniversitesince basılan kitabını biraz daha eklemeler yaparak tekrar kendi adıyla bastırılmıştır.

Anahtar kelimeler: Tatar Türkçesi, İbrahim İshakoviç Halfin, Ruslara Yabancı Dil Olarak Tatar Türkçesi Öğretimi, Türkoloji.

* Atıf Bilgisi / Citation: Akbaş, A. (2024). İbrahim İshakoviç Halfin'in Ruslara Yabancı Dil Olarak Tatar Türkçesi Öğretimindeki Rolü. *Hacettepe Üniversitesi Yabancı Dil Olarak Türkçe Araştırmaları Dergisi*, (8), 7-26.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Date of Acceptance: 14.09.2023-08.02.2024

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / The article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

Açıklama / Explanation: Bu çalışma, Öğr.Gör. Dr. Arif Akbaş'ın Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde 2023 tarihinde tamamladığı "XIX. Yüzyıl Rus Oryantalizminde Orta Doğu" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Öğr.Gör.Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yıldızeli Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, Sivas, Türkiye. arifakbas@marun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8480-4350.

The Role of İbragim İskhakovich Khalfin in Teaching Tatar Turkish as a Foreign Language to Russians

Abstract: Kazan University founded in 1804 by the decree of Emperor Alexander I, from its inception, placed significant emphasis on the study of the history and culture of Eastern peoples. This focus contributed to the modernization or westernization of various Turkic-speaking peoples from the region of Turkestan (including Kazakhs, Kyrgyz, Turkmens, Azerbaijanis, Uzbeks, Bashkirs, Bulgarians, etc.) via the medium of language studies sponsored by the Russian Empire and Orientalism. While Anatolian Turks modernized through the engagement with France and Europe, Central Asian Turks underwent cultural and reformist changes facilitated by Russia. Initially, similar to the Ottoman Empire, Tatars used the Arabic alphabet. Later, the Russians introduced instead the Cyrillic Alphabet. This article reintroduces and interprets İbragim İshakoviç Halfin’s book, published by Kazan University, “Alphabet and Grammar of the Tatar Language, with Arabic Reading Rules” which was an important milestone in the history of teaching Tatar Turkish as a foreign language in Russia. İbragim Halfin reprinted under his name, with some additions, his grandfather Sait Halfin’s book, formerly printed in 1778 by the Imperial Moscow University. İbragim Halfin’s work became an essential reading and comprehension book, with 52 pages of basic Russian-Tatar grammar and texts for all-level learners. The first edition of the book was printed in 1809 by the Kazan University Printing House and it was subsequently republished in 1996 by Moscow University.

Keywords: Tatar Turkic, İbragim İskhakovich Khalfin, Teaching Tatar Turkic as a Foreign Language to Russians, Turkology.

Giriş

Kazan’da doğu dillerinin resmî olarak öğretilmesinin kökenleri, ilk Kazan Gimnazyumu’nun (Lise) açılması ile bağlantılıdır (bu okul, 1758 yılında açılmıştır). Uzun yıllar Tatar Türkçesi ve Osmanlıca öğretmenleri, ünlü eğitimciler Sait, İshak ve İbrahim Halfin’di (bk. Fotoğraf 1). Kazan Gimnazyumu’nun (bk. fotoğraf 6) açılmasından sonra mektep, Rusya’da birçok Doğu dilinin öğretildiği büyük bir laik/seküler eğitim kurumu hâline gelmiştir. Daha sonra okul, üniversite düzeyinde eğitim veren “Rusya İmparatorluğu Kazan Üniversitesi”ne dönüşmüştür. 19. yüzyılın ilk yarısında Kazan Üniversitesi, Doğu araştırmalarının oluşumu ve gelişmesinin eğitimsel ve pedagojik temeliydi. 1835 tarihli üniversite tüzüğü ile Arapça, Türkçe, Tatarca, Farsça ve Moğolca dillerindeki dersler, Doğu Edebiyatı’nın bağımsız bir kategorisi olarak Felsefe Fakültesi bünyesinde örgütsel olarak tahsis edilmişti. Üniversite’de Ruslara Türkçe öğretimi konusunda; A. K. Kazem-Bek, I. N. Berezin, F. I. Erdman, M. G. Mahmudov, I. N. Kholmogorov, N. İ. İlminsky, I. A. Baudouin de Courtenay, V. V. Radlov, M. P. Veske ve N. F. Katanov vb. şarkiyat ve Türkoloji alanında dünya çapında ünlü âlimler vardı (KFU, 2012, ss. 1-3).

Okul özellikle Gordiy Sablukov, N. İ. İlminsky ve Nikolai Petrovich Ostroumov dönemlerinde akademik ve askerî şarkiyatçılık yerine misyoner şarkiyatçılığına yönelmiştir. Ostroumov, Rus sömürgecilerin Türkistan'a yerleştirilmesini desteklemiş ve buradaki Türklerin dilini değiştirmek için elinden geleni yapmıştır. Ostroumov, İlminsky'nin yabancı dilleri (Türk lehçelerini kastetmektedir) Kiril alfabesine çevirme fikrini de desteklemiştir. İlminsky ve Ostroumov için Rus alfabesi, yabancıların (Türklerin) Rus dilini ve Rusça eğitimini öğrenmeleri ve yabancıları Rus halkıyla bir araya getirmeleri için iyi bir araç gibi görünmekteydi. Diğer yandan bu yönelim, Türkistan'daki yönetimi bürokratik açıdan Ruslara bağlayacak bir sistemin de kapılarını açmaktaydı. Dil değişimi, bölgedeki göçebe nüfusu Tatarlardan veya genel olarak Müslüman etkisinden koruma fırsatı veriyordu. Ostroumov, öğretmeni İlminsky gibi Müslümanlar arasında aktif bir Ortodoks misyonerlik çalışmasının destekçisiydi. Ostroumov (Kazan misyoner okulu çerçevesinde), yabancıları Ortodoksluk temelinde Rus toplumuna entegre etmenin gerekli olduğunu düşünüyordu. Bu bakımdan Ostroumov, İslam'la mücadeleyi gerekli görüyordu. Ostroumov, Rus yönetiminin Türkistan'daki birçok eylemini beğenmemiş ve bu bölgedeki Rus politikasında reform yapmaya çalışmıştır (Alekseyev, 2004, s. 46).

Türkolog Paşa Yavuzarslan, "Kazan Üniversitesinde Türkoloji Çalışmaları-I (Bolşevik İhtilâline Kadar)" makalesinde Kazan Üniversitesi'ni ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Bu yazıda, 1804 yılında kurulan Kazan Üniversitesi'ndeki Doğu dilleri araştırmalarının tarihi, Bolşevik İhtilali'ne kadar ele alınmıştır. Özellikle XIX. yüzyıl ile XX. yüzyıl arasında geliştirdiği yöntemle dünyadaki Türk dili araştırmalarında bir ekol hâline gelen Kazan Türkolojisi'nin kuruluşu, burada çalışan dünyaca ünlü Türkologlar Kazem-Bek, İlminskiy, Katanov, Berezin gibi bilim adamlarının çalışmaları değerlendirilmiştir. Yavuzarslan'a göre;

5 Kasım 1804 tarihinde Rus Çarı Aleksandr I tarafından imzalanan bir fermanla kurulan Kazan Üniversitesi hem zengin tarihî geçmişiyle hem de üstlendiği ilmi hizmetlerle o dönemde adını bilim dünyasına duyurmayı başarmıştır. XIX. yüzyılın ortalarında açılan Doğu Dilleri Araştırmaları bölümü (Vostokovedeniye), kısa sürede doğu dilleri alanında birçok önemli çalışmayı ortaya koymuştur. Bu bölüm, sadece doğu dillerini değil, aynı zamanda bu halkların kültürleri ve tarihleri konusunda da dersler vermeye başlamıştır. Bu üniversiteden mezun olan tercümanlar ve idareciler, Rusya'nın doğusundaki halkları yönetmede önemli roller üstlenmişlerdir. Kazan Üniversitesi Türkolojisi, tarihî gelişimini iki ayrı döneme ayırabiliriz. İlk dönem, Bolşevik İhtilâli'ne kadar olan zaman dilimini içerir ki, bu dönem bu yazıda detaylı olarak ele alınacaktır. İkinci dönem ise Sovyetler Birliği dönemidir. İlk dönemde, 1855'te Doğu Dilleri Araştırmaları St. Petersburg'a taşındığında Türkoloji bir duraklama yaşasa da, ünlü Türkolog N. F. Katanov'un çabaları sayesinde 1922 yılına kadar varlığını sürdürebilmiştir. Üniversitenin kurulduğu tarih olan 5 Kasım

1804'te, Doğu dillerini kendi başına öğrenme bölümü kurulur. Bu bölümde Arapça, Farsça, İbranice ve Suriye Araplarının lehçesi gibi diller yer alır. Ayrıca, 1769 yılından itibaren gimnazyalarda öğretilen Tatarca, 1811 yılında Kazan Üniversitesi'nin Doğu Dilleri Bölümü'nde okutulan diller arasına katılır (2004, ss. 111-112).

Ayrıca bu konuda Kononov'un yazdığı *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi (Istoriya izucheniya Tyurkskikh yazykov v Rossii)* de oldukça önemli bir eserdir. Bu çalışma, Türk dillerinin Rusya'da incelenme tarihine dair bir araştırmadır. Eser, Rusya'da Türk dillerinin araştırılma ve öğrenilme sürecini ele alarak bu alandaki tarihî gelişmeleri ortaya koymaktadır. Kononov, Rusya'daki Türk dilleri çalışmalarının tarihini detaylı bir şekilde incelerken, bu dil ailesine ait olan dillerin Rusya'da nasıl bir dönüşüm geçirdiğini ve bu süreçteki etkileşimleri ele almaktadır. Aynı zamanda, Rus bilim insanlarının Türk dilleri üzerine yaptıkları çalışmaların ve bu alandaki önemli gelişmelerin analizini sunmaktadır. Eserde, Rusya'nın tarihî süreçler içinde Türk dillerine olan ilgisi, dilbilim çalışmalarının evrimi ve Türk dillerinin genel olarak Rus kültürü ve toplumu içindeki rolü gibi konuları bulmak mümkündür. Kononov'un eseri, Türk dilleri alanındaki araştırmacılar ve dilbilimciler için önemli bir başvuru kaynağıdır. Eserde giriş bölümü dışında konunun tanıtımı, metodoloji ve yaklaşım, Rusya'da Türk dillerinin keşfi ve ilk incelemeler, tarihi bağlam, ilk araştırmacılar ve çalışmaları, dilbilimsel yöntemlerle Türk dilleri, dilbilim çalışmalarının gelişim seyri, dilbilimcilerin katkıları ve tartışmalar, Türk dillerinin kültürel ve toplumsal etkileşimi, Rus toplumu ve Türk dillerinin rolü, kültürel alışveriş ve etkileşim, toplam bulgular ile gelecekteki araştırmalar için önerilere değinilmiştir (Kononov, 1972, ss. 1-10).

Kazan Üniversitesi, 1804 yılında İmparator I. Aleksandr'ın bir kararnamesi ile kurulmuştur. Kuruluşunun ilk günlerinden itibaren, üniversitede Doğu halklarının tarihi ve kültürünün incelenmesine büyük önem verilmiştir. Bu ise çeşitli Türkçe lehçeleri konuşan Türkistan halklarının (Kazak, Kırgız, Türkmen, Azeri, Özbek, Başkurt, Bulgar vb.) Rusya İmparatorluğu dil çalışmaları (bir araç olarak) ve şarkiyatçılık ile modernleşmesine ya da Batılılaşmasına yol açmıştır. Anadolu Türklüğü, Fransa ve Avrupa üzerinden modernleşirken Orta Asya Türklüğü, Rusya üzerinden kültürel ve reformist bir değişime uğramıştır. Tatarlar, ilk başlarda tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi Arap alfabesini kullanmakta idiler. Bu alfabe yerine Ruslar daha sonra "Kiril alfabesi"ni getirmişlerdir. Bu ise Cemil Meriç'in ifadesiyle "geleneğe ile kurulan bağları-köprüleri berhava etmiştir." Martin Heidegger'in dediği gibi "dil, varlığın evidir." Eve yabancılar girdikçe ana dilin gündelik hayattaki kullanım zemini, daralıp kaybolmaktadır. Böylece ana dile yabancılaşmış olunur. Ruslar, Tatar Türkçesini Tatarları asimile edebilmek "Rusifikatsiya" (Ruslaştırma) ya da misyoner şarkiyatçılığı bağlamında Tatar Türklerini Hristiyan yapmak için öğrenmek istemişlerdir. Nitekim bu faaliyetler sonucunda Müslüman olan Kreşinler (Eski bir Tatar Türkü

boyudur), din değiştirmek zorunda kalmış; vaftiz edilerek Ortodoks Hristiyan yapılmışlardır. Bulgar Türkleri de Boris Han zamanında Vatikan'dan gelen iki rahip vasıtasıyla (Methodis ve Kiril) önce kamlık dinini bırakıp ardından Hristiyanlığa toplu olarak geçmişlerdir. Din değiştirme sonucunda Türkçe olan dillerini de kaybetmişlerdir. Bu olgular, bize sosyolojik açıdan “dil” ve “din” kurumlarının ya da yapılarının bir toplum için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. İşte eldeki çalışmada da Rusya'da yabancı dil olarak Tatar Türkçesinin öğretim tarihinde önemli bir sayfa olan İbrahim İshakoviç Halfin'in *Azbuka i grammatika Tatarskogo yazyka, s pravilami arabskogo chteniya* [Arap Harflerini Okuma Usulüyle Tatar Dilinin Alfabeti ve Grameri] kitabı tanıtılacak ve yorumlanmaya çalışılacaktır.

İbrahim İshakoviç Halfin, (Doğ. 20 Nisan 1778, Rusya İmparatorluğu Kazan Eyaleti- öl. 13 Ocak 1829, aynı yer) Gimnazyumu'nda Ruslara Tatar Türkçesi ve Tatar talebelere de Rusça öğreten ilk muallimdir. Halfin, ailesinin en parlak ve yetenekli temsilcisidir (Atası Sait'in torunu ve İshak Halfin'in oğludur. Aileye Rusların büyük bir saygısı vardır. Hatta Çariçe II. Katherina tarafından sadece bu aileye özel vergi muafiyeti getirilmiştir) (Khal'fıny, 1903, s. 27). İbrahim H. Bey, temsilcileri üç nesildir Kazan'da Tatar dili öğretmenleri olan Kazanlı bir Tatar ailesinden geliyordu. Ağustos 1800'den itibaren yerel Müslüman eğitimi alan İbrahim Halfin, Kazan Gimnazyumu'nda Tatar dili öğretmeni olarak görev yaptı ve 1801'den itibaren sansür görevini de üstlendi. Bu görev kapsamında Asya Matbaası'nın sorumluluğu da ona verilmiştir. Asya Matbaası, bölgedeki ilk matbaa olup 1800'de emekli teğmen Gabdulgaziz Burashev'in gayretleriyle kurulmuştu. Matbaa, 1829'dan itibaren Kazan Üniversitesi'nin bünyesine dâhil olmuştur (Gabdel'ganeyeva, 2012, s. 126). [O dönemde özellikle İslamî matbaacılık açısından İstanbul, Kahire ve Kazan şehirleri, birer entelektüel yayıncılık ve kültür merkezleri hâline gelmişlerdi.] İbrahim Halfin Bey, 26 Temmuz 1812'de Kazan Üniversitesi'ne Tatar dili hocası olarak atanmıştır. 1819'da Üniversite Konseyi'ne Tatarlara Rus dilini, Ruslara ise Tatar dilini ve laik bilimleri öğretecek bir okul açılmasını teklif etti (ülkedeki bu türden ilk projeydi). 17 Eylül 1829'da Doğu edebiyatı alanında doçentliği onaylanmıştır. Yazdığı makaleler dışında iki tane kitabı vardır. Bunlar, *Azbuka i grammatika Tatarskogo yazyka, s pravilami arabskogo chteniya* [Arap Harflerini Okuma Usulüyle Tatar Dilinin Alfabeti ve Grameri] ile *Zhizn' Chingiskhana i Aksak Timura* [Cengiz Han ve Aksak Timur'un Hayatı] kitaplarıdır (Zagoskina, 1904, s. 193). Halfin'in önderliğinde Tatar dilinde hijyenle ilgili broşürler yayınlandı. Yetkililer adına yasama işlemlerini Tatarcaya tercüme etti, bir kısmı Asya Matbaası'nda basıldı (Akhmetgaleeva, 1979, s. 6). İbrahim Halfin Bey, Tatarca dışında Arapça ve Türkiye Türkçesi dersleri de okutmuştur. Tatar halkını hem Rus hem de Avrupa âlemine tanıtmak için ölene kadar çalışmıştır.

Kazan Merkezli Oryantalist Çalışmalar

Kazan, İmparatorluk Rusyası'nın Buhara, Çin ve Sibiryâ bölgelerine olan ticaretinin transit güzergâhında yer alan ve uzak Asya'ya açılan bir penceresi niteliğindedir. Rusya'da oryantalizm denince üç ana merkezden söz edilmektedir. İlk dönemlerde St. Petersburg ve Moskova Üniversiteleri ayarında bir eğitim vadeden yegâne kurum da Kazan Üniversitesi olmuştur. Ülkemizde Kazan Ekolü'nün gelişimini ve nispeten dramatik sonunu anlatan en önemli çalışmalardan birisi de İlyas Kemaloğlu ve Janyl Myrza Bapaeva'nın tercüme etmiş olduğu *Kazan Şarkiyatçılığı'nın Kaderi: XX. Yüzyıl* isimli Âlim Mirkasım Usmanov'un eseridir (Usmanov, 2013, s. 20). Usmanov'a göre "İmparatorluğun *doğu kapısı* olan Kazan'da 1804'te bir üniversitenin açılması, doğrudan Rusya'nın sınırlarını genişletme ve Orta Asya [Türkistan], uzak ve orta doğuda [Osmanlı-İran] konumunu güçlendirme hedefi ile ilgilidir. Bu hırsın tatmin edilmesi, söz konusu bölgelerdeki ülke ve halklar hakkında gerekli bilgileri toplamakla mümkün olabilirdi ve bu amaca hizmet etmek için yeni üniversitede şarkiyat merkezi kuruldu" (Usmanov, 2013, ss. 20-21). Kazan, kozmopolit bir yer olması hasebiyle özellikle Türkçe, Arapça ve Farsça öğretiminde Rusya toprakları içinde bu işin yapılabilmesi için en ideal yerlerden biri sayılmaktaydı. Alau Adilbayev, Kazan'daki Oryantalist yapılanmayı; "a. Kazan İmparatorluk Üniversitesi (1804-1917) b. Kazan Dini Akademisi c. Şark Dillerini Okutan Orta Okullar" şeklinde üç kısma ayırmıştır (Adilbayev, 2002, ss. 112-113). Bu kurumların "profesörleri ve öğretmenlerinin çalışmaları Rusya'daki oryantalistik çalışmalarına öncülük etmişti. Kazan ekolü temsilcileri, Rusya'da İslamî araştırmalar konusunda da öncülük etmişler ve İslamiyet'in mahiyeti ve ortaya çıkışı hakkında Rus toplumuna ilk bilgileri sunmuşlardı" (Adilbayev, 2002, s. 123). Ruslar burada elde ettikleri oryantalizm bilgisini, Türkistan'ı misyoner faaliyetleri kapsamında Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma siyasetinde kullanmışlardır. Rus Devleti, 1870 yılından itibaren İlimskiy'nin misyon düşüncesini (etnik çeşitliliği arttıracak şekilde alfabe düzenlemeleri yapılması vs.) resmi olarak benimsemiştir (Topsakal, 2018, ss. 444-445). Kazan'da yapılan çalışmaların önemli bir bölümü, İslam karşıtlığı ve ahalinin asimilasyonu üzerine odaklandığı için zamanla bilimsel geçerliliğini de kaybetmiştir. İşte bu olgu da bir nevi Kazan şarkiyatçılığının kaderini belirlemiştir (Anteplioglu, 2022, ss. 239-242).

Kazan ekolü; Rusya'da şarkiyat çalışmalarının kurumsallaşmasının sağlandığı, ilmi faaliyetlerin monarşik emperyalist bürokrasi ile eklemlendiği, pragmatist manada sahada oryantalizmin kullanıldığı ilginç bir deneyim olmuştu. XIX. asrın "ilk yarısında şark dilleri öğretiminin genel eğitim sisteminin bir parçası hâline gelmesini Rusya, Alman kökenli şarkiyatçılara ve onların -güncel ihtiyaçlardan dolayı- Kazan'daki çalışmalarına borçluydu" (Kapıcı, 2016, s. 12). Tıpkı St. Petersburg ve Moskova örneklerinde olduğu gibi burada da kurumsallaşma

aşamasında ilk dönemdeki bariz Alman ekolünün etkisini görmekteyiz. Kazan Üniversitesi kurulduğunda buraya son derece önemli Alman filolog ve tarihşarkiyat kökenli âlimler gelmişti. Bu konuda çalışma yapan Abdullayev'e göre "Kazan Üniversitelerinde Şark dillerinin öğrenilmesine yönelik adımlar, Rus şarkiyatçılığının gelişmesinin bilimsel altyapısını oluşturmuştur" (Abdullayev, 2008, s. 5).

Kazan'da ilk okutulan ders, Doğu dili Tatar Türkçesi idi. Bu yüzdendir ki Kazan oryantalizminin başlangıcı, Kazan Gimnazyumu'nda yerel tercüman Said Halfin'in 1769-1773 yılları arasında Tatarca dil dersleri vermesiyle ilişkilendirilebilir (Veselovskiy, 1903, s. 27). En önemli eseri, 1778'de yayınlanan *Azbuka Tatarskogo Yazıka* (Tatar Dilinin Alfabeti) isimli çalışmasıdır (Halfin, 1778, s. 1). 52 sayfalık bu kısa kitapçık hem Arap harfli hem de Rusça Kiril harfli olarak talebelerin Tatarca'yı pratik bir şekilde öğrenmesi amacıyla hazırlanmıştır (Halfin, 1778, s. 50). Said Bey, Rus Türkolojisi'nde bir anıt niteliği taşıyan ilk Rusça-Tatarca Sözlüğü (*Russko-Tatarskiy Slovar*) de hazırlamıştı (Gabelganeeva, 2015, s. 89). Said Bey'in torunu ve Kazan Gimnazyumu muallimi olan İbrahim Halfin de *Azbuka i Grammatika Tatarskogo Yazıka s Pravilami Arabskogo Çteniya* (1809) (Halfin, 1809, s. 1). Arap Harflerini Okuma Usulüyle Tatar Dilinin Alfabeti ve Grameri (Sal'nikova ve Galiullina, 2016, s. 11) ile *Jizn' Çingishana i Aksak Timura* (1822) (Halfin, 1822, ss. 1-2) Cengiz Han ve Aksak Timur'un Hayatı (Hasanov, 1977, s. 124) gibi çalışmalara imza atmıştır.

Kazan Gimnazyumu'nda 1800 yılında kurulan matbaa, Kazan Üniversitesi'nde oryantal çalışmaların geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu matbaada Tatarca, Arapça, Farsça ve Rusça eserler, özenle basılmaktaydı (Mazitova, 1972, s. 9). Böylece İstanbul ve Kahire dışında Kazan da İslami neşriyat alanında temel merkezlerden biri haline gelmişti. Alman Oryantalist İbraniye ve Arapça bilgini Oluf Gerhard Tihsen'in en muteber öğrencilerinden biri olan Hristian Daniloviç Fren, 1807-1815 yılları arasında Kazan Üniversitesi'ne gelerek Doğu Dilleri Bölümü'ne atandı ve buradayken Kazan'daki akademik oryantalizmin kurulmasına öncülük etti (Savel'yeva, 1855, ss. 14-15). XIX. yüzyılın başlarında Rusya'daki üniversitelerin doğu dilleri bölümlerine yönelik doğru düzgün bir müfredat yoktu. Fren, 23 Ekim 1807'de Üniversite Konseyi'ne Arap yazarların nasıl açıklanacağı ve Arapçanın nasıl öğretilmesi gerektiğine dair bir proje hazırladı. Bu proje aynı zamanda Rusya'daki doğu dilleri alanındaki müfredat planlamasına yönelik ilk çalışma olmuştu (Zagoskin, 1902, s. 219). Bu proje, yıllık olarak Doğu dilleri eğitiminde bir planlamanın yapılması açısından da oldukça önemlidir. Tespit edilebildiği kadarıyla Fren, Kazan'da iken *Moneti vostoçnih dinastiy Samanidov i Buidov, s kontsa IX do pervoy polovini XI vv.* (1808) (Fren, 1808, ss. 1-2), *Numophylacium Orientale Pototianum* (Fren, 1813a, s. 9), *Rech' po sluçayu torjestv leyptsigskoy pobeği, proiznesennaya v Kazanskoy*

lyuteranskoj tserkvi (Fren, 1813b, s. 5), *Nonnulla de titulorum et cognominum honorificorum, quibus chani Hordeae Aureae usi sunt, origine, natura atque usu* (1814) (Fren, 1814, s. 22), *De Origine Vocabuli Rossici* (Fren, 1815a, s. 16), *Stat'ya o Bulgarskih Drevnostyah* (Fren, 1815b, s. 3) çalışmalarını yapmıştı. Ayrıca buradayken Altın Orda ve Volga Bulgarları hakkında uzmanlaşan Fren, bir de Büyük Arapça Sözlük hazırlamaya başlamıştı (İbn-Fadlan, 1939, s. 151). Fren, amatör sikke koleksiyonerliğini bir bilime dönüştürmüştü. Nümizmatik bilimini kullanarak Altın Orda ve Bulgar hanlıklarının antik dönemlerinin tarihini aydınlattı. Onun çalışmaları, Rusya'da delile dayalı kronolojik tarih ve doğu nümizmatikliğinin başlangıcı kabul edilebilir. Fren, 1815'te St. Petersburg'a gidince yerine 24 Temmuz 1818'de kendi önerisiyle Alman Friedrich Franz Ludwig Erdmann atandı. Erdmann, okulda Arapça ve Farsça dersleri verdi. O, Fren'den farklı olarak üniversitede Farsça çalışmalarının başlamasına öncülük etmiştir (Polovtsov, 1912, ss. 173-174). Okuldayken Erdmann; dilbilim, tarih ve edebiyat, nümizmatik sahalarında bir dizi makale de yayımlamıştır. Ancak bu makaleler, bilimsel yönden Freninkilerle mukayese edildiğinde zayıf kalmaktadır.

Doğu araştırmalarının en parlak dönemi, üniversitenin ilk rektörlerinden biri olan N. İ. Lobaçevskiy'nin adı ile ilişkilendirilebilir. 1828'de Doğu Dilleri Fakültesi, iki temel Doğu dilleri bölümünden oluşmaktaydı. Türkçe-Tatarca kürsüsü ile Arapça-Farsça kürsüsünde Kazem-Bek, İlya Nikolayeviç Berezin, Erdmann ve Joseph Fedoroviç Gottwald gibi alanlarında dünya çapında isim yapmış olan oryantalistler çalışmaktaydı. J. F. Gottwald'ın adı ayrıca N. İ. Lobaçevskiy'nin adını taşıyan Kazan Federal Üniversitesi Bilim Kütüphanesi'ni kurması nedeniyle de ünlüdür. Gottwald, Türkçe, Arapça ve Farsça orijinli binlerce nadir el yazmasından ve değerli sikkeden oluşan koleksiyonunu üniversiteye kazandırmıştır. 1833 yılında, Lobaçevskiy'nin girişimiyle Avrupa'daki ilk Moğol departmanı yine bu üniversitede kurulmuştur. Bu departmanın uzun yıllar başkanlığını meşhur oryantalist O. M. Kovalevskiy (1800-1878) yapmıştır. 1835'te yeni hazırlanan eğitim yönetmeliğine göre Felsefe Fakültesi içindeki Doğu Dilleri kürsüsünde Arapça, Türkçe, Tatarca, Farsça ve Moğolca dilleri oldukça özenli bir şekilde öğretilmeye başlanmıştır (KFU, 2020, s. 1). Bu atılımla Üniversite, bu işleri giderek daha profesyonel düzeyde yapmaya başlayarak adeta Doğu bilimi çalışmalarında altın bir döneme girmişti.

Rusya üniversiteleri içindeki ilk Çin Dili ve Edebiyatı bölümü, 11 Mayıs 1837'de Kazan Üniversitesi içinde açılmıştır. Bu bölüm daha sonra 1844'te Çin-Mançuca Edebiyatı kürsüsüne dönüştürülmüştür. Bu kürsüde 1837-1844 arasında ilk ders veren kişi, Archimandrite Dmitry Petroviç Sivillov (misyoner) olmuştur. Daniel'in halefi, 1844-1850'de Kazan'da bilimsel Mançurizmin temellerini atan İ. P. Voitshovskiy (1793-1850) idi. Bölümü daha sonra V. P. Vasilyev yönetti. 1842 yılında Ermeni Edebiyatı bölümü, S. İ. Nazaryants'ın (1812-1879) Sanskritoloji bölümü ise P. Ya. Petrov'un (1814-1895) başkanlığında açıldı.

1852-1856 arası Kazan'daki Sanskritoloji gelenekleri, Göttingen Üniversitesi'nde öğrenim gören F. F. Bollenzen tarafından devam ettirildi. Denizcilik Bakanlığı hidrografik bölümü kütüphanecisi olan Mongolog ve Kalmikolog A. V. Popov tarafından 1846'de ilk Kalmuk dili kürsüsü açıldı. Üniversitenin hamisi Lobaçevskiy ve Üniversite Konseyi benzer şekilde Tibetçe, Hintçe ve İbrani dillerini araştıran bölümler oluşturmaya çalıştıysa da bu önerileri pek rağbet görmemişti. Üniversitede Doğu dillerini öğreten hocalar; A. Mir-Mominov (Farsça), A. Sosnitskiy (Çince), S. Rushko (Çince), İ. Jukov (Arapça), M. G. Mahmudov (Hüsn-ü Hat), Abdussattar Kazem-Bek (Türkçe-Tatarca-Farsça) İ. İvanov (Farsça), M. Navrotskiy (Arapça), N. Sonin (Farsça), İ. Holmogorov (Arapça ve Farsça) G. G. Gladışev (Ermenice), I. Abdekarimov (Çince) sahalarda oldukça yetenekli ve başarılıydılar. Çar I. Nikolay'ın 1851-1854 arasında yayımlanmış olduğu bir dizi kararname neticesinde Kazan Üniversitesi'nde doğu dillerinin öğretilmesi durdurulmuş; yeni bir yapılanmaya gidilerek hocalar ve zengin kütüphane, Petersburg'da Asya Enstitüsü açılarak buraya transfer edilmişti. Burada en son 1860'lardan 1870'lerin başına kadar İ. N. Harmogorov ve N. İ. İlminskiy tarafından seçmeli ders şeklinde Arapça, Farsça ve Türkçe-Tatarca eğitimi verilmiş (KFU, 2020, s. 2) fakat bu derslerin muhtevası, misyoner ideolojisi bağlamında olduğu için Üniversite giderek oryantalizm alanındaki parılısını kaybetmiştir. Kazan Üniversitesi'nin oryantal bölümlerinin yeniden canlanmasında önemli bir kilometre taşı da 1880'lerden itibaren tekrar Fin-Ugor ve Türk-Tatar filolojisi eğitiminin verilmeye başlanmasıyla olmuştur. Bu dönemin önemli simaları ise J. A. Baudouin de Courtenay, N. İ. İlminsky, V. V. Radlov, V. A. Bogoroditskiy, M. P. Veske, İ. N. Smirnov, G. S. Sablukov, N. P. Ostroumov ve S. E. Malov idi. Üniversite'de Türkoloji'nin yeniden canlanması, özellikle Türkiye'de ismine aşına olunan N. F. Katanov ile ilişkilidir (KFU, 2020, s. 3).

Hakas Türkü olan Nikolay Fyodoroviç Katanov, "1888'de devlet bursuyla okuduğu Saint Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'nden mezun oldu. Öğrenciliği sırasında Friedrich Wilhelm Radloff, N. İ. Veselovskiy ve İlya-Nikolayeviç Berezin gibi hocalarının yönlendirmeleriyle Sagay ağızından derlemeler yaptı ve Castrén'in Koybalca için hazırladığı sözlüğü Rus alfabesine uygulamıştır" (Kaçalın ve Türkoğlu, 2020, ss. 1-3). N. F. Katanov özellikle Uryanhay diyalekti üzerine çalışmıştır. *Opit İssledovaniya Uryanhayskogo Yazıka* (Kazan, 1903) bu çalışmalar sonucunda ortaya çıkmıştır (Katanov, 1903, s. 5). Katanov'un çalışmaları, bilim çevrelerinde ara sıra eleştirilere uğramışsa da Türk diyalektleri üzerine toplu bilgi veren bu eser değerini büsbütün yitirmemiştir" (Eren, 1998, s. 94). Katanov, Kazan Üniversitesindeyken buradaki çalışmalarından "Profesör V. D. Smirnov sayesinde Kazan'da Tatarlar tarafından Arap, Fars, Türk, Tatar dillerinde yayımlanmış olan bütün çalışmalarla uğraştım ve halen uğraşmaktayım. Nisan 1894'te Kazan Üniversitesi Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Bölümü'ne sekreter olarak görevlendirildim ve bir yılda 6 defa

basılan *İzvestiya*'nın redaktörlüğünü yaptım..." ifadeleriyle bahsetmektedir (İvanov, 2004, s. 161). Katanov, Kazan'da iken Sibiryaya ve Türkistan hakkında dünyada da örneği çok az olan zenginlikte bir şahsi kütüphane oluşturmuştu. Bir ara Osmanlı Sadrazamı Hüseyin Hilmi Paşa, Kazan'ı ziyaret etmiştir. "Katanov, belki parasızlıktan belki de koleksiyonun daha iyi değerlendirileceğini düşündüğünden 1914 yılında, doğu kitaplarından yaklaşık dokuz bin cilt olan yirmi iki dildeki el yazmalarından oluşan zengin kitaplığının bir kısmını Türk başvekili Hilmi Paşa'ya satar. Bu satış, Katanov'u çok sevdiği bir yakınına kaybetmiş kadar üzümüştür" (Güleç, 2000, s. 239). Alınan değerli kitaplar, Türk şarkiyatçılığında öncü kurumlardan olan İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi'nin çekirdeğini oluşturmuştur. Ünlü Tarihçimiz Zeki Velidi Togan, *Kur'an ve Türkler* kitabında konuya dair şöyle söylemektedir; "Burada İstanbul'da kıymetli kütüphanesinden istifade ettiğimiz Prof. Katanov şamanlıktan Hristiyanlığa geçmişti. '...keşke İslamiyet gibi bir dayançımız olsaydı, bitmezdik' demişti ve zengin kütüphanesini hiç olmazsa bundan Türkler istifade" (Togan, 1971, s. 58) etsinler diye belki de Hilmi Paşa'ya satmıştı. Yine Togan, *Hatıralar*'ında; "...bu kütüphanenin bir anahtarını bana vermiş ve istediğim gibi istifade etmeyi mümkün kılmış olduğundan kıymetini biliyordum" (Togan, 1969, s. 121) diyerek Katanov'un eserlerinin ne kadar önemli olduğuna dikkat çekmekteydi. Togan'ın *Hatıralar*'ına göre Katanov'un karısı, kitap ve kütüphane düşmanıdır. Kocasına kimi zaman "Ya ben ya kütüphane!" diye sitem etmekteymiş (Togan, 1969, s. 121). (Her ne olursa olsun bu kitaplığın Hilmi Paşa'nın ileri görüşlülüğü ve zekâsı sonucu ülkemize getirilmiş olması büyük bir kazanımdır.) SSCB döneminde Sibiryaya ve Türkistan ile ilgili Çarlık Rusya'sına ait birçok kitap ve süreli yayın neredeyse burjuva neşriyatı kabul edilerek yok olmuştur. Bu cendereden İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ndeki koleksiyon kurtulmuştur. Dolayısıyla bir başka manada Orta Asya Türklüğü için de bu koleksiyon, daha fazla bir önem taşımaktadır.

Rusya'da Kazan merkezli olarak Asya'nın ve Türkistan'ın etnografyası, coğrafyası, tarihi ve kültürü üzerine geniş çapta bilimsel bir yazın üretilmiştir. Bu ekolden gelen İlminskiy ve onun öğrencisi Nikolay Petroviç Ostroumov tarafından bu bilgi, yeni açılan mektepler vasıtasıyla yerel halkı Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma siyasetinde kullanılmıştır. Kazan'daki oryantalistik deneyim, büyük ölçüde Türkistan'ı emperyal Rus devlet çıkarları doğrultusunda şekillendirmeye yaramıştır. Bu sözlerin bir kanıtı da Türkistan General Valiliği'nin Rusça çıkarmış olduğu *Turkestankiye Vedomosti* gazetesinin bir benzerinin yerel dilde (Özbekçe) çıkarılmasıdır (Adilhanova, 2021, s. 4). 1870 yılından itibaren Rus istilacılar, kendi siyasetlerini ahaliye de kabul ettirme adına *Turkiston Viloyatining Gazeti*'sini çıkarmaya başlamışlardı (Egamberdiev, 2021, ss. 294-303). Bu gazete, Genel Vali Kaufman ve Ostroumov ile İlminskiy'nin çabaları neticesinde kurulmuştur. Gazete sayfaları,

İslam ve Türk karşıtı polemler ile doluydu. Bariz bir şekilde Kazan oryantizmi ile devşirilen yalan yanlış bilgiler, Müslüman ahalinin dönüştürülmesi için sahada kullanılmaktaydı (Khalid, 2015, s. 31). Ostroumov ve İlminskiy'nin oryantist bilgiyi Rus sömürgeciliğinde ve otoriteyi tanzim etmede kullanması oldukça ilginçtir. Bu ise *Şarkiyatçılık* (Said, 2006, s. 8) çalışmasında bilgi ve güç arasındaki yakın ilişkiyi savunan Edward Said'i akla getirmektedir. Rus İmparatorluğunun muazzam büyüklüğü ve çeşitliliği göz önüne alındığında oryantizmin hegemonya kurmada tıpkı İngiliz ve Fransız örneklerinde olduğu gibi işlevsel anlamda sıklıkla kullanıldığı rahatlıkla söylenebilir (Khalid, 2000, ss. 691-692).

Arap Harflerini Okuma Usulüyle Tatar Dilinin Alfabeti ve Grameri

İbrahim Halfin'in *Azbuka i grammatika Tatarskogo yazyka, s pravilami arabskogo chteniya* (Arap Harflerini Okuma Usulüyle Tatar Dilinin Alfabeti ve Grameri) (bk. Fotoğraf 2, 3, 4, 5) kitabı aslında 52 sayfadan oluşan, Rusça-Tatarca temel dilbilgisi/ gramer bilgileri ile kolaydan zora doğru giden metinleri içeren, oluşturulduğu bu metinleri pratik bir şekilde okumayı ve anlamayı öğreten bir kılavuzdur. Kitabın ilk baskısı, 1809 yılında Kazan Üniversitesi matbaasında yapılmıştır. Kitap, 1996 yılında Moskova Üniversitesi yayımları tarafından tekrar basılmıştır. İbrahim Bey, dedesi Sait Halfin'in 1778'de Moskova Üniversitesince basılan *Azbuka Tatarskogo yazyka s obstoyatel'nym opisaniyem bukv i skladov, sochinennaya uchitelem kazanskikh gimnaziy i perevodchikom Admiralteyskoy kontory Sagitom Khal'finym i mullami tatarskikh slobod Kazani rassmotrennaya i odobrennaya: Arab. Grafika* (Kazan Gimnaziyumu öğretmeni ve İmparatorluk Askeri Yönetim Kuvvetleri Dairesi tercümanı Sagit Khalfin ve Kazan'ın Tatar yerleşim yerlerinin mollaları tarafından hazırlanan, harflerin ve yazımların ayrıntılı bir tanımını içeren Tatar dilinin ABC'si, incelendi ve onaylandı: Arapça grafik sanatları) kitabını biraz daha eklemeler yaparak tekrar kendi adıyla bastırmıştır. Biz bu tanıtımda ilk nüsha olan 1778 tarihli "Tatar Dilinin Alfabeti" kitabını esas almaktayız (Halfin, 1778, s. 1). 1809 tarihli nüshasına ne yazık ki ulaşamamıştır. Kaynaklarda 1809 tarihli kitabın künyesi, şu şekildedir: "İ. Halfinen grammatikası aeruça igtibarga layek" (Halfin, İ. *Azbuka i grammatika Tatarskogo yazyka, s pravilami arabskogo chteniya*. Kazan: Tipografiya Kazan Universteta, 1809. s. 106) (İbragimova, 2015, ss. 6-7). Sait Bey'in torunu olan İbrahim Halfin Bey, dedesinin yazdığı kitabı revize ederek tekrar kendi adıyla bastırmıştır.

Kitabın kapak sayfasına "Tatarca Elif-Ba" diye ilave bir başlık konulmuştur. Kitabın 3-5. sayfalarında Rusça transkripsiyon karşılıklarıyla birlikte Arapça Tatar alfabeti verilmiştir. Buradaki transkripsiyona göre Tatar Türkçesinin alfabeti, 32 harften oluşmaktadır. Tatarca, Türk dillerinin Kıpçak grubunun Volga-Kıpçak alt grubuna aittir. Sondan eklemeli bir dildir. Daha önce bu terim, bazı Türk dillerinin ortak adı olarak da kullanılmaktaydı (Ruslar özellikle orta

çağda bölgede yaşayan tüm Türki kavimleri, “Tatar” olarak adlandırmaktaydı). Tatar Türkçesinin yazı tarihi, beş farklı döneme ayrılmaktadır. Bunlar: Runik yazı dönemi, Altın Orda döneminde yarlıklarda kullanılan Uygur yazısı dönemi, yazıda Arapça alfabenin kullanıldığı dönem, Latin alfabesi dönemi ve son olarak Kiril alfabesinin kullanıldığı dönemdir. Tatar dili, üç farklı diyalekte bölünmektedir; “Orta”, “Gönbatış” ve “Gönçığış” lehçeleri. Arap alfabesine dayalı alfabe, 10. yüzyıldan 1920 yılına kadar kullanılmıştır. Bu alfabe, Kazan Tatarlarının ataları tarafından İslamiyet’i kabul ettikten sonra kullanılmaya başlanmıştır. Eski imla ve yeni imla şeklinde iki türü vardır. Tatarca ve Rusça hazırlanan alfabe, şu şekildedir: “البيتجچخددرزژسشضطظعغفقكگللمنهوئي” Arapçada bulunmayan sesler için ek harfler kullanılmıştır. Ek harfler, 6 tanedir ve bunlar “p, ç, j, g, n, v” [پ چ ژ گ ک و] Arapçada bulunmayan harfleri karşılamak için oluşturulmuştur. Bu alfabenin Rusça hazırlanmış transkripsiyon hâli ise “аабвгдеёжзийкклмноопрстуўфхцчшщъьыэюя” harflerinden oluşmaktadır (Makalenin sonundaki ekler kısmında Halfinler’in transkriptinin orijinali verilmiştir). Modern Kiril alfabesinde ğ ve q ünsüzleri; sert hecelerde g ve k harfleriyle, yumuşak hecelerde ise sert sesli harflerden önce gösterilir. Bazen рь ve къ digrafları kullanılır. Ё, ц, ш ь harfleri yalnızca değişimlerde kullanılır. Nadir istisnalar dışında e harfi, gırtlaksız durağı belirtir. Eski imla kurallarına göre kelimelerin başında sesli harf üzerine hemze “أ,ا” ile zorunlu elif yazılmıştır (Halfin, 1778, ss. 3-5).

Halfin’in *Azbuka i grammatika Tatarskogo yazyka, s pravilami arabskogo chteniya* (Arap Harflerini Okuma Usulüyle Tatar Dilinin Alfabesi ve Grameri) adlı kitabının 6-10. sayfalarında Tatar Türkçesinin imla kuralları, Arap alfabesi üzerinden Rusça anlatılmıştır. Dört sayfalık bu okuma kuralları, Osmanlıca okuma kurallarının neredeyse aynısıdır. Ancak Kazan Tatarcası, Kıpçak dil grubuna ait olduğu için birtakım değişiklikler de vardır. Modern Tatar dili, gelişiminde birçok değişikliğe uğramış; Türk dillerinin Bulgarca, Kıpçak ve Çağatay lehçelerinden oluşmuştur. Kitabın 11-20. sayfalarında Rusça-Tatarca gündelik hayatta kullanılan bazı kelimeler, okunuşlarıyla birlikte alfabetik sırayla verilmiştir (240 Tatarca sözcük). Eserin 21-41. sayfalarında Arap alfabesiyle Tatar Türkçesindeki hecelerin nasıl yazıldığı gösterilmektedir. Kitabın 42-52. sayfalarında küçük pasajlar şeklinde hazırlanmış kolaydan zora doğru giden kısa metinler vardır. Metinlerin başına geleneksel medrese usulünde olduğu gibi “Bismillahirrahmanirrahim” [Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla başlarım] ifadesi konmuştur. Metindeki el yazısı hatlar da oldukça özenli hazırlanmış ve kolay okumaya yöneliktir (Halfin, 1778, ss. 1-52).

Sonuç

1928'den önce Tatar dili genellikle Arap alfabesine dayalı alfabeler kullanılarak yazılıyordu. 1920'den önce eski imlâlı alfabe kullanılıyordu. 1920-27 yılları arasında yeni imla alfabesine geçilmiştir. چ ve ڤ gibi bazı harfler, Fars alfabesinden, ڤ harfi (Kef veya sağır kef olarak adlandırılır) ise Çağataycadan alınmıştır. Tatar edebiyatının en eski ürünü (Eski Tatar dilinde yazılan Kul-Gali'nin *Kıssa-i Yusuf*'u), 13. yüzyılın başlarında yaratılmıştır. 1905'e kadar tüm edebiyat, kısmen Bulgar dilinden türetilen ve modern Tatarca'da pek anlaşılabilen Eski Tatarca'dı. 1905'ten itibaren gazete yayıncıları, modern Tatarca'yı kullanmaya başlamışlardır. 1918'de Arap kökenli alfabe revize edilmiştir. Tatar seslerine bazı yeni harfler eklenmiş ve bazı Arap harfleri ise silinmiştir. 1928-1939 yılları arasında Latin kökenli yeni alfabe kullanılmıştır. 1940'ta ise Sovyetlerin diktası sonucu tamamen Kiril alfabesine geçilmiştir.

XVIII ve XIX. yüzyıllarda Ruslar, bölgeyi daha iyi idare edebilmek için şarkiyatçılık kapsamında yerel dilleri de öğrenmeye başlamışlardır. Bu başlayışın en bilinen örneklerinden biri ve ilk olanı Kazan Gimnazyumu'nda Halfin ailesinin Ruslara Tatar Türkçesini öğretme faaliyetleridir. Tatar dili, Rusya'da en çok konuşulan ikinci ulusal dildir. Tarihsel koşullar nedeniyle Rus-Tatar iki dilliliği asimetriktir. 1990'ların başında, Tataristan'da Tatar dilinin daha çok konuşulmaya başlanmasıyla birlikte cumhuriyetin Rusça konuşan nüfusunun bilgi düzeyinde, genellikle temassız iki dillilik biçiminde yani yeterince desteklenmeyen bir artış olmuştur. Tataristan'da yaşayan Rusların büyük bir bölümü, Tatar Türkçesini anlamakta ya da konuşmaktadır. Tatar dili; Başkurtlar, Ruslar, Çuvaşlar ve Mariler'in yanı sıra Rusya'nın diğer bazı halkları arasında da yaygındır. Tatarca'nın üç ayrı lehçesi (Mişer, Kazan ve Sibirya) arasında ufak tefek farklılıklar olsa da burada yaşayan halklar, Tatar Türkçesi üzerinden birbirleriyle iletişim kurabilmektedirler.

Tataristan'da Tatar dili, Rus diliyle birlikte resmî dil olarak kabul edilmektedir. Günümüzde resmî olarak Tatar dilinin yazımında hâlen Kiril alfabesi kullanılmaktadır. Tataristan'da çok sayıda Tatar okulu bulunmaktadır. Yükseköğretim kurumlarında Tatar dili fakülteleri vardır. Tatar dili, statüsü ve bilgi düzeyi, Tatarların millî kimliğiyle ilgili konuların tam merkezinde yer almaktadır. Bu konunun Sait-İbrahim Halfin'den bu yana yaklaşık iki asırlık bir geçmişi vardır. Günümüzde az da olsa Ruslar yine Tatar Türkçesini öğrenmeye devam etmektedirler. Doğu dillerini öğretmek; öğretim üyelerinin kendi tarih ve dil incelemelerini içeren eserlerini yaratmalarını gerektiriyordu. Batı Avrupalı Oryantalistler, benzersiz tarihî kaynaklardan oluşan bir koleksiyon olarak sıklıkla Halfin'in eserlerine yönelmişlerdir. Bu dilbilgisi kuralları öğretimiyle ilgili kısa kitapçık, Volga Tatarlarının ve Bulgarlarının sosyal tarihinde büyük önem taşımaktadır.

İmparatorluk Rusyası'nda Türkçe öğretimi ve Türk halklarıyla kültürel etkileşim oldukça gelişmiştir. Türkî milletler de Rusça öğrenmeye ve eğitim almaya meyilli olmuşlardır. Bu çalışma, İmparatorluk Rusya'sı döneminde Türkçe öğretimi üzerine bir inceleme sunmuştur. 1804 yılında kurulan Kazan Üniversitesi'nin bu süreçte oynadığı önemli rol, Rus toplumunun Türk dillerine olan ilgisini ve kültürel/ entelektüel etkileşimini gözler önüne sermektedir. İlk dönemde, 1855'te Doğu Dilleri araştırmalarının St. Petersburg'a taşınmasıyla bir duraklama yaşansa da Türkoloji disiplini, ünlü Türkolog N. F. Katanov'un çabaları sayesinde varlığını sürdürmüş ve 1922'ye kadar uzanmıştır. Kazan Üniversitesi'nin Doğu Dilleri bölümünün kurulduğu günden itibaren Arapça, Farsça, İbranice ve Tatarca gibi dillerin öğretilmesiyle Türk dillerine olan ilgi bir akademik zenginliğe dönüşmüştür. Bu süreç sadece dilbilimsel bir gelişme değil, aynı zamanda Rusya'nın doğusundaki halklarla kültürel etkileşim ve anlayışın bir yansımasıdır. Üniversite'den mezun olan tercümanlar ve yöneticiler, Rusya'nın doğusundaki toplulukları anlama ve yönetme konusunda önemli roller üstlenmişlerdir. İmparatorluk Rusyası'nın Türkçe öğretimi, bu dönemin kültürel çeşitliliğini ve dilbilimsel gelişmelerini anlamamıza olanak sağlamaktadır. Kazan Üniversitesi'nin Türkoloji geleneği, Türk dillerinin Rus dünyasındaki yerini ve etkileşimini anlamak için değerli bir kaynaktır. Bu çalışma, tarihî bağlam içinde Türkçe öğretiminin önemini vurgulayarak bu alanda gelecekteki araştırmalara ışık tutma amacını taşımaktadır.

Kaynakça

- Abdullayev, E. (2008). *Mirze Kazımbey'in Tarihi Siyasi Görüşleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Adilhanova, A. (2021). *Adilhanova, Turkestanskiye Vedomosti Gazetesine Göre Türkistan'da Posta ve Telgraf Teşkilatı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Ankara.
- Adilbayev, A. (2002). Rus Oryantalizminin Oluşumunda Kazan Ekolü'nün Rolü. *Dini Araştırmalar*, 4(12), 109-123.
- Akbaş, A. (2023). *19. Yüzyıl Rus Oryantalizminde Orta Doğu* (Basılmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul.
- Akhmetgaleeva, Ya. S. (1979). Grammatika Tatarskogo Yazıka İbragima Khalfina. *Sovetskaya Tyurkologiya*, (6). 1-12. Moskva.

- Alekseyev, I. (2004). K probleme kul'turnogo dialoga: İslam i kazanskoye missionerskoye islamovedeniye. *Islam v sovetskom i postsovetskom prostranstve: istoriya i metodologicheskiye aspekty issledovaniya. Materialy Vserossiyskoy konferentsii «Islam v sovetskom i postsovetskom prostranstve: formy vyzhivaniya i bytovaniya»*, May 2003 g. Sostavitel' i redaktor R. M. Mukhametshin. Kazan': Institut istorii Akademii nauk Respubliki Tatarstan. 46-49.
- Anteplioglu, D. (2022). Kazan Şarkiyatçılığının Kaderi (XX. Yüzyıl). *Gazi Türkiyat*, (31), 239-242.
- Dzeninfra. (ty.). 14.12.2023 tarihinde https://avatars.dzeninfra.ru/getzen_doc/3579604/pub_5f49650c4ccdb914fb4be656_5f49a2718997d74f22420f75/scale_1200 adresinden erişilmiştir.
- Egamberdiev, A. A. (2021). Turkiston viloyatining gazetini da usmoniyar imperiyasi va bolqon davlatlari munosabatlari talqini. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1. Special Issue (2), 294-303.
- Eren, H. (1998). *Türklük Bilimi Sözlüğü, I. Cilt*. Ankara: TDK Yayınları.
- Fren, H. D. (1808). *Moneti vostochnih dinastiy Samanidov i Buidov, s kontsa IX do pervoy polovini XI vv*. Kazan': Universitetskaya tipografiya.
- Fren, H. D. (1813a). *Numophylacium Orientale Pototianum*. Riga: Hartmann.
- Fren, H. D. (1813b). *Rech' po sluçayu torjestv leyptsigskoy pobedi, proiznesennaya v kazanskoy lyuteranskoy tserkvi*. Kazan.
- Fren, H. D. (1814). *Nonnulla de titulorum et cognominum honorificorum, quibus chani Hordae Aureae usi sunt, origine, natura atque usu*. Kazan': Universitetskaya tipografiya.
- Fren, H. D. (1815a). *De origine vocabuli rossici- den'gi*. Kazan': Universitetskaya tipografiya.
- Fren, H. D. (1815b). *Stat'ya o bulgarskih drevnostyah*, Leipzig: Litter. Zeitung, Y. № 134.
- Gabdel'ganeyeva, G. G. (2012). Tatarskaya kniga Kazani v pervoy polovine XIX veka. *Vestnik Kazanskogo Gosudarstvennogo Universiteta Kul'tury i İskusstv*, No: 3. (1), 126-130.
- Gabdelganeyeva, G. G. (2015). *İstoriya Tatarskoy Knigi: Ot istokov do 1917 g.*, Moskva: Directmedia.
- Güleç, İ. (2000). Kuruluşunun Yetmiş Altıncı Yılında Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi. *Müteferrika Dört Aylık Kitabiyat Dergisi*, 13(K15/2), 235-244.
- Halfin, İ. (1809). *Azbuka i Grammatika Tatarskogo Yazıka s Pravilami Arabskogo Çteniya*. Kazan.
- Halfin, İ. (1822). *Jizn' Çingishana i Aksak Timura*. Kazan.

- Halfin, S. (1778). *Azbuka Tatarskogo Yazıka*, Moskva: Peçesana pri İmparatorskom' Moskovskom' Universitet'.
- Hasanov, H. H. (1977). *Formirovaniye Tatarskoy Burjuaznoy Natsii*. Kazan: Tatar. Kn. İzd-vo.
- Ibragimova, G. (2015). *Tatarskaya Grammatika Izdaniye 2-ye, dopolnennoye V trekh tomakh Tom I*. Kazan: Akademiya nauk Respubliki Tatarstan Institut yazyka, literatury i iskusstva.
- İbn-Fadlan, A. (1939). *Puteşestviye İbn-Fadlana na Volgu*, ed. İ. Yu. Kraçkovskogo, Moskva: Akademii Nauk SSSR.
- İvanov, S. N. (2004). K. F. Katanov'un İlmi Çalışmalarına Dair. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, A. Çolpanbayeva ve A. Kılıç (çev.), 6(11), 159-173.
- Kaçalın, M. S. ve Türkoğlu, İ. (2020). Katanov, Nikolay Fyodoroviç. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 20.12.2023 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/katanov-nikolay-fyodorovic> adresinden erişildi.
- Kapıcı, Ö. (2016). Çarlık Otokrasisinin Hizmetinde Bir Şarkiyat ve Türkoloji Mektebi: XIX. Yüzyılda Ermeni Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü'nün Kuruluşu ve Faaliyetlerine Genel Bir Bakış. *Türkbilig*, 31, 1-32.
- Katanov, N. F. (1903). *Oput İssledovaniya Uryanhayskogo Yazıka*. Kazan.
- KFU: Kazanskiy (Privolzhskiy) Federal'nyy Universitet. (2012). *İstoriya Kazanskogo Vostokovedeniya* (ss. 1-3). 13.09.2023 tarihinde <https://kpfu.ru/pdf/portal/content/1218.pdf> adresinden erişildi.
- KFU: Kazanskiy (Privoljskiy) Federalnyy Universitet, *İstoriya Kazanskogo Vostokovedeniya* (2020). 09.07.2020 tarihinde <https://kpfu.ru/institutes/institut-vostokovedeniya-i-mezhdunarodnyh/uznat-bolshe-ob-institute/istoriya> adresinden erişildi.
- Khal'finy, N. V. (1903). Khalfin Ibragim Iskhakovich. *Entsiklopedicheskiy Slovar'*. St. Petersburg: Brokgauz i Yefron. T. XXXVII. 27-28.
- Khalfin, S. (1778). *Azbuka Tatarskago Yazıka*. Moskva: Peçetana Pri İmperatorskom Moskovskom' Universitet'.
- Khalid, A. (2000). Russian History and the Debate over Orientalism. *Explorations in Russian and Eurasian History Slavica Publishers*, 1(4), 691-692.
- Khalid, A. (2015). *Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR*. London: Cornell University Press.
- Kononov, A. N. (1972). *Istoriya izucheniya Tyurkskikh yazykov v Rossii*. Leningrad, Nauka.
- Mazitova, N. A. (1972). *Izuçeniye Blijnego i Srednego Vostoka v Kazanskom Universitete: Pervaya Polovina XIX Veka*. Kazan: İzd-vo Kazanskogo Universiteta.

- Natsional'nıy Muzeı Respubliki Tatarstan. (ty.). 14.09.2023 tarihinde <https://boratynskiy.tatmuseum.ru/wp-content/uploads/2019/12/03.jpg> adresinden erişilmiştir.
- Polovtsov, A. A. (1912). Erdman, Franz-Fedor İvanoviç. *Russkiy Biografiçeskiy Slovar'* içinde (C. XXIV, ss. 173-274). St. Petersburg: İzdanie İmperatorskago Russkago İstoriçeskogo Obşçestva.
- Said, E. W. (2006). *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları* (3. bs.), (B. Ülner, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Sal'nikova, A. ve Galiullina, D. (2016). *Tatarskaya «Alifba»: İstoriya i Sovremennost'*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Savel'yeva, P. (1855). *O Jizni i Uchenih Trudah Frena*. Sankt-Peterburg: Tip. Ekspeditsii Zagotovleniya Gos. Bumag.
- Togan, A. Z. V. (1969). *Hâtıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*. İstanbul: Hikmet Gazetecilik.
- Togan, A. Z. V. (1971). *Kur'an ve Türkler*. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.
- Topsakal, İ. (2018). *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)* (2. bs.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Usmanov, M. (2013). *Kazan Şarkiyatçılığı'nın Kaderi: XX. Yüzyıl* (İ. Kemaloğlu ve J. M. Bapaeva, Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Veselovskiy, N. (1903). Hal'fini. *Entsiklopediçeskiy Slovar'* (İ. Ye. Andreyevskogo, Ed.) (C. XXXVII). Sankt-Peterburg: F. A. Brokgauz, I. A. Yefron.
- Yavuzarslan, P. (2004). Kazan Üniversitesinde Türkoloji Çalışmaları-I. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (18), 111-121.
- Zagoskin, N. P. (1902). *İstoriya Imperatorskogo Kazanskogo Universiteta za Perviy Sto Let Yego Suşçestvovaniya: 1804-1904* (C. I). Kazan: KGU.
- Zagoskina, N. P. (1904). Khalfin İbragim İshakovich. *Biografiçeskiy slovar' professorov i prepodavateley Imperatorskogo Kazanskogo universiteta: Za sto let (1804-1904)*. V 2 ch. Pod red. zasluzh. ord. Ch. 1., 193-194.

Ekler

Fotoğraf 1. İbrahim İshakoviç Halfin, (Dzeninfra, ty.).

Fotoğraf 2. Azbuca Tatarskago Yazıka adlı kitabın ilk sayfası (Khalfin, 1778, s. 1).

Письмо у Татаръ пишется
опъ правой руки къ лѣвой,
такъ какъ и книги у нихъ
начинаются; и оно соб-
ственныхъ буквъ не имѣетъ; а
употребляются въ немъ Арапскія,
у коихъ считается *двѣдцать де-
сятъ*.

СОГЛАСНЫЯ.

А.	алифъ	-	ا	آ	ا	آ
Б.	би	-	ب	ب	ب	ب
Т.	ти	-	ت	ت	ت	ت
С.	си	-	ث	ث	ث	ث
Дж.	джимъ	-	ج	ج	ج	ج
Х.	хы	-	ح	ح	ح	ح
Х.	хы	-	خ	خ	خ	خ
			А	а		А

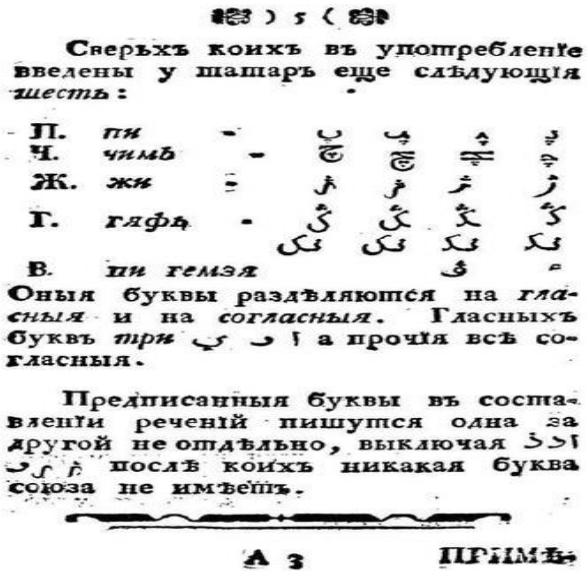
Fotoğraf 3. *Azbuka Tatarskago Yazıka* adlı kitabın 3. sayfası (Khalfin, 1778, s. 3).

﴿ 4 ﴾

Д.	далъ	-	د	د	د	د
З.	залъ	-	ذ	ذ	ذ	ذ
Р.	ря	-	ر	ر	ر	ر
З.	зы	-	ز	ز	ز	ز
С.	синъ	-	س	س	س	س
Ш.	шинъ	-	ش	ش	ش	ش
С.	сагъ	-	ص	ص	ص	ص
Дз.	дзагъ	-	ض	ض	ض	ض
Т.	ты	-	ط	ط	ط	ط
З.	зы	-	ظ	ظ	ظ	ظ
Г.	гаинъ	-	غ	غ	غ	غ
Г.	гаинъ	-	ف	ف	ف	ف
Ө.	өи	-	ق	ق	ق	ق
К.	кафъ	-	ك	ك	ك	ك
К.	кяфъ	-	ك	ك	ك	ك
Л.	лямъ	-	ل	ل	ل	ل
М.	мимъ	-	م	م	م	م
Н.	нунъ	-	ن	ن	ن	ن
Г.	ги	-	و	و	و	و
Ла.	лямалифъ	-	لا	لا	لا	لا
я	я	-	ي	ي	ي	ي

Сверъхъ

Fotoğraf 4. *Azbuka Tatarskago Yazıka* adlı kitabın 4. sayfası (Khalfin, 1778, s. 4).

Fotoğraf 5. *Azbuca Tatarskago Yazıka* adlı kitabın 5. sayfası (Khalfin, 1778, s. 5).

Fotoğraf 6. Kazan Gimnazyumu, (Natsional'nyy Muzeiy, ty.)